

Κοινωνικοί χαρακτήρες και πολύ-αρχική θεωρία της εξουσίας στο έργο του Νταϊήβιντ Ρήσμαν

ΤΟ ΜΟΝΑΧΙΚΟ ΠΛΗΘΟΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ ΣΤΗΝ ελληνική γλώσσα το καλοκαίρι του 2001, πενήντα ένα, δηλαδή, ολόκληρα χρόνια μετά την πρώτη του έκδοση στην Αμερική. Στο μεγάλο αυτό διάστημα το έργο που συνέγραψε ο Νταϊήβιντ Ρήσμαν (David Riesman) σε συνεργασία με τους Νάθαν Γκλαίτζερ (Nathan Glazer) και Ρίουελ Ντένυ (Reuel Denney), είχε σημειώσει μια τεράστια εκδοτική επιτυχία¹ και συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα ελάχιστα κλασικά έργα των κοινωνικών επιστημών.

Το θέμα που υποδηλώνει ο υπότιτλος του, *Μια μελέτη του μεταβαλλόμενου αμερικανικού χαρακτήρα*, εξηγεί ίσως την εκδοτική επιτυχία τα πρώτα χρόνια της έκδοσης του στο ευρύτερο αμερικάνικο αναγνωστικό κοινό, αλλά δεν αρκεί για να ερμηνεύσει τη διάρκεια της επιτυχίας του ανάμεσα στους διανοούμενους και τους ειδικούς των κοινωνικών επιστημών. Αυτή η δεύτερη πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στις αναλύσεις του σύγχρονου κοινωνικού χαρακτήρα που επιχειρούν ο Ρήσμαν και οι συνεργάτες του.

Ας προσπαθήσουμε όμως να δούμε τι ακριβώς εννοεί ο Ρήσμαν όταν χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνικός χαρακτήρας». Πρόκειται για μια ιδε-

1. Μέχρι το 1971, *Το μοναχικό πλήθος* είχε πουλήσει ένα εκατομμύριο αντίτυπα, ενώ το 1995 ο αριθμός αυτός είχε ανέλθει στο ένα εκατομμύριο τετρακόσια χιλιάδες αντίτυπα, ο διπλάσιος, δηλαδή, αριθμός αντιτύπων από το δεύτερο πιο επιτυχημένο έργο κοινωνιολογίας στη βορειοαμερικανική ήπειρο.

οτυπικής υφής έννοια που στόχο έχει να αναφερθεί σε εκείνο το μέρος του ανθρώπινου χαρακτήρα, το οποίο μοιράζονται από κοινού τα μέλη σημαντικών κοινωνικών ομάδων και το οποίο συσχετίζεται με τις κοινές κοινωνικές εμπειρίες που έχουν. Με αυτήν την έννοια ο «κοινωνικός χαρακτήρας» δεν αποτελεί μια αμιγή ψυχολογική κατηγορία, εφόσον δεν αναφέρεται αποκλειστικά στην ατομική προσωπικότητα με τις κληρονομημένες ιδιοσυγκρασίες και ταλέντα, ή τις καθαρά βιολογικές και ψυχολογικές της συνιστώσες. Ούτε, από την άλλη, πρέπει να θεωρηθεί ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας είναι πλήρως απαλλαγμένος από ψυχολογικές παραμέτρους, παρότι τα όσα εκτέθηκαν μέχρι εδώ θα συντελούσαν σε μια τέτοιου είδους ερμηνεία: οι ψυχολογικές παράμετροι είναι παρούσες στην διαμόρφωση του κοινωνικού χαρακτήρα, ιδιαίτερα όπως οι παράμετροι αυτοί διαμορφώνονται στη διάρκεια της παιδικής ηλικίας, αλλά βέβαια κάτω από το βάρος της κοινωνικής δομής που επηρεάζει τους γονείς καθώς και τα ίδια τα παιδιά.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η έννοια του κοινωνικού χαρακτήρα έτσι όπως την επεξεργάστηκε ο Ρήσμαν οφείλει πολλά στις αναλύσεις του Εριχ Φρομ (Erich Fromm), ο οποίος υπήρξε ψυχαναλυτής του Ρήσμαν,² και ιδιαίτερα στην αντίληψη του Φρομ ότι μέσα από τον κοινωνικό χαρακτήρα τα άτομα «θέλουν να ενεργούν με τον τρόπο που οφείλουν να ενεργούν ως μέλη της κοινωνίας ή μιας επιμέρους τάξης της κοινωνίας». Ο κοινωνικός χαρακτήρας, δηλαδή, αποτελεί ένα είδος εσωτερίκευσης από πλευράς των καταναγκασμών των ατόμων που η κοινωνία ασκεί πάνω τους, και οι οποίοι, σύμφωνα με τον Φρομ, είναι απαραίτητοι για την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας.

Παρά τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω, ο Ρήσμαν δεν πολυασχολείται στο βιβλίο του με το σημαντικό για την κοινωνιολογία ερώτημα της

2. Ο Ρήσμαν μιλάει για αυτήν την «ανορθόδοξη», όπως την χαρακτηρίζει, ψυχανάλυση, στο αυτοβιογραφικό του κείμενο: «On Discovering and Teaching Sociology: A Memoir», *Annual Review of Sociology* 14(1988), σ. 7.

πρωτοκαθεδρίας του ατόμου ή της κοινωνίας· εκείνο που τον ενδιαφέρει είναι να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες κοινωνίες μέσα από την ιστορική τους πορεία προσανατολίζουν με έναν γενικό και συχνά ακαθόριστο τρόπο τα άτομα προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση. Η κοινωνία είναι παρούσα στο αναλυτικό σχήμα του Ρήσμαν αλλά ως ένα ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς, το οποίο μεταλλάσσεται ιστορικά και παράγει χαλαρές και πολλές φορές άμορφες επιδράσεις πάνω στον κοινωνικό χαρακτήρα των ατόμων.

Ο Ρήσμαν εξαρτά την ιστορική αλλαγή από δημογραφικές μεταβλητές. Σύμφωνα με τη θεώρησή του από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα υπάρχουν τρία διακριτά είδη δυτικών κοινωνιών. Το πρώτο είδος χαρακτηρίζεται από υψηλό αριθμό γεννήσεων αλλά και υψηλό αριθμό θανάτων αποκαλείται παρά ταύτα «μεγάλου αυξητικού δυναμικού», γιατί αν συμβεί κάτι που θα μειώσει το μεγάλο αριθμό θανάτων, όπως μεγαλύτερη παραγωγή τροφίμων, πρόοδος της ιατρικής και συνακόλουθα βελτίωση των συνθηκών υγιεινής κ.α., θα επακολουθήσει πληθυσμιακή έκρηξη. Το δεύτερο είδος αποτελεί τις κοινωνίες «μεταβατικής αύξησης», επειδή οι παραπάνω πρόοδοι έχουν επιτελεσθεί και έτσι ο αριθμός των γεννήσεων υπερτερεί του αριθμού των θανάτων. Το τρίτο είναι αυτό της «αρχόμενης πληθυσμιακής μείωσης»· πρόκειται για κοινωνίες όπου η πτώση του ρυθμού γεννήσεων παρακολουθεί την πτώση του ρυθμού θανάτων με αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των μεσόκοπων και ηλικιωμένων μελών του πληθυσμού.

Οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις του Ρήσμαν δεν ενέχουν καμία θεωρητική αξίωση, πρόκειται για μια απλή εμπειρική περιγραφή των όσων από δημογραφικής απόψεως έχουν συμβεί στη Δύση τους τελευταίους αιώνες. Η απλή όμως αυτή εμπειρική περιγραφή αποτελεί το θεμέλιο πάνω στο οποίο ο Ρήσμαν στηρίζει όλο το θεωρητικό του οικοδόμημα και ιδιαίτερα την κατασκευή των τριών κοινωνικών χαρακτήρων που δέσποσαν στην ιστορία των δυτικών κοινωνιών. Ο Ρήσμαν όμως δεν κατορθώνει να συνδέσει οργανικά τους τρεις αυτούς χαρακτήρες προς τις δημογραφικές περιόδους που ο ίδιος περιγράφει· αρκείται να α-

να δείξει τις τάσεις των γεννήσεων και των θανάτων κάθε περιόδου, για να δηλώσει ευθύς αμέσως ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας που ανταποκρίνεται προς τη φάση του «υψηλού αυξητικού δυναμικού» είναι αυτός του «παραδοσιοστρεφούς», εκείνος που ανταποκρίνεται προς τη φάση της «μεταβατικής πληθυσμιακής αύξησης» είναι αυτός του «ενδοστρεφούς» και εκείνος, τέλος, που ανταποκρίνεται προς τη φάση της «αρχόμενης πληθυσμιακής μείωσης» είναι αυτός του «ετεροστρεφούς». Ο Ρήσμαν και οι συνεργάτες τους, παρότι το όλο εγχείρημα τους συνίσταται στην ανάλυση των τριών αυτών χαρακτήρων και ιδιαίτερα των δύο τελευταίων, δεν ενδιαφέρονται να αναλύσουν με ακρίβεια την αιτιώδη σχέση ανάμεσα στα διαφορετικά δημογραφικά δεδομένα και τους κοινωνικούς χαρακτήρες που προκύπτουν από αυτά.

Αρκετοί σχολιαστές έχουν επισημάνει την επίδραση που έχει ασκήσει στη σκέψη του Ρήσμαν ο Τοκβίλ,³ εντοπίζοντας τόσο το γεγονός ότι *Το Μοναχικό πλήθος* αποτελεί μια ανατομία της αμερικανικής κοινωνίας όπως και *Η Δημοκρατία στην Αμερική* του Τοκβίλ, όσο και, το πιο σημαντικό, τις συνεχείς αναφορές στη σκέψη του Τοκβίλ που επιχειρεί στο έργο του ο Ρήσμαν. Θα δούμε στη συνέχεια το εύρος αυτής της επίδρασης προς το παρόν αρκούμαστε να υπογραμμίσουμε ότι ίσως το ισχυρότερο σημείο σύνδεσής τους συνίσταται στην κοινή τους στάση να μην ενδιαφέρονται για τις αιτίες γέννησης ενός κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου και να θεωρούν το φαινόμενο αυτό ως ένα είδος δεδομένου, του οποίου τα χαρακτηριστικά καθώς και τις επιδράσεις της λειτουργίας του προσπαθούν να αναλύσουν. Έτσι ο Ρήσμαν αρκείται α-

3. Βλ. για παράδειγμα: Nathan Glazer, «Tocqueville and Riesman», *Society* 37(4), Μάιος-Ιούνιος 2000, σσ. 26-33· William Palmer, «David Riesman, Alexis de Tocqueville and History: A Look at *The Lonely Crowd* after Forty Years», *Colby Quarterly* 26/1 (Μάρτιος 1990), σσ. 19-27 και Cushing Strout, «A Note on Degler, Riesman and Tocqueville», *American Quarterly* 16/1 (Ανοιξη 1964), σσ. 100-102.

πλώς να συνδέσει κάθε κοινωνικό χαρακτήρα με μία διακριτή δημογραφική φάση επικεντρώνοντας περισσότερο την προσοχή του σε μία εξέταση των υφολογικών χαρακτηριστικών του, των συνηθειών του, των πολιτικών του στάσεων καθώς και των σχέσεών του με τους άλλους κοινωνούς.

Ο πρώτος των κοινωνικών χαρακτήρων, που ο Ρήσμαν ανέδειξε, είναι αυτός του παραδοσιοστρεφούς. Τον θεωρεί γέννημα των δυτικών μεσαιωνικών κοινωνιών, αλλά και πολλών συγχρόνων κοινωνιών που έχουν μείνει σχετικά ανέγγιχτες από την εκβιομηχάνιση. Ο Ρήσμαν υπερτονίζει την έλλειψη καινοτόμων επιλογών καθώς και τον μέγιστο βαθμό συντηρητικής προσαρμοστικότητας από την πλευρά των παραδοσιοστρεφών και αυτό επειδή αυτοί οι τελευταίοι αποτελούν απείκασμα κοινωνιών που ως κύριο χαρακτηριστικό διαθέτουν την σταθερότητα ακόμα και την ακινησία, όλων εκείνων δηλαδή των χαρακτηριστικών που προκύπτουν από κοινωνίες έντονα προσκολλημένες στην παράδοση. Η εμμονή του Ρήσμαν στο να περιγράφει ιδιαίτερα τις δυτικές μεσαιωνικές κοινωνίες ως κοινωνίες δημογραφικά καθηλωμένες, ελάχιστα επιρρεπείς προς τις τεχνολογικές καινοτομίες και άκαμπτα συντηρητικές αντανακλά την ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη ανάμεσα στους κοινωνικούς επιστήμονες στα τέλη της δεκαετίας του '40 γύρω από τη φύση των μεσαιωνικών κοινωνιών, μια αντίληψη που οι σχετικά σύγχρονες ιστορικές μελέτες αμφισβητούν.⁴ Όποια και αν είναι όμως η ιστορική πιστότητα των αναλύσεων του Ρήσμαν εκείνο που μας ενδιαφέρει είναι ότι με τον όρο παραδοσιοστρεφής θέλησε να απεικονίσει ένα άτομο δέσμιο

4. Βλ. για παράδειγμα το μεταφρασμένο στη γλώσσα μας έργο του Carlo M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.χ.*, μετφ. Π. Σταμούλης, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, όπου γίνεται αναφορά στη δημογραφική επανάσταση που συνέβη στη δυτική Ευρώπη ανάμεσα στο 900 και το 1200 καθώς και στις έντονες εμπορικές δραστηριότητες που η δημογραφική αυτή μεταβολή προκάλεσε.

της ισχυρής συλλογικής συνείδησης, που το περιεχόμενο της είναι παραδοσιακό, ένα άτομο χωρίς ευρύτερα περιθώρια αυτονομίας, ένα άτομο χωρίς «ατομικότητα», ανάλογο προς το άτομο που ο Ντυρκάϊμ μας παρουσιάζει όταν αναφέρεται στις κοινωνίες μηχανικής αλληλεγγύης. Βέβαια ο Ρήσμαν ισχυρίζεται ότι στις κοινωνίες που βασίζονται στην παραδοσιοστρέφεια, το άτομο έχει την αξία του και γίνεται αντικείμενο εκτίμησης και σεβασμού πολύ περισσότερο από όσο σε ορισμένους τομείς της σύγχρονης κοινωνίας: όπως χαρακτηριστικά γράφει: «το άτομο σε μια κοινωνία που βασίζεται στην παραδοσιοστρέφεια έχει μια καλά προσδιορισμένη λειτουργική σχέση με τα άλλα μέλη της ομάδας. Αν δεν σκοτωθεί, «ανήκει» — δεν είναι «πλεόνασμα», όπως πλεόνασμα είναι οι σημερινοί άνεργοι, ούτε είναι αναλώσιμος, όπως είναι αναλώσιμοι οι ανειδίκευτοι στην σύγχρονη κοινωνία».⁵ Παρά τις παραπάνω διαβεβαιώσεις όμως, ο Ρήσμαν αποτιμά το παραδοσιοστρεφές άτομο ως στερημένο ατομικότητας, εξαρτημένο από την οικογενειακή ή τη συγγενική του οργάνωση, εμποτισμένο στον ύψιστο βαθμό από ένα πυκνό πλέγμα παραδοσιακών αξιών, ένα άτομο σε πλήρη αντίθεση με το ενδοστρεφές άτομο που ιστορικά το ακολουθεί.

Το ενδοστρεφές άτομο προκύπτει από τις κοινωνίες «μεταβατικής αύξησης», από κοινωνίες δηλαδή στις οποίες η θνησιμότητα, λόγω των βελτιώσεων στον τομέα της υγιεινής, των επικοινωνιών, της γεωργίας κ.λ.π., μειώνεται. Πρόκειται για κοινωνίες με έντονη ταξική κινητικότητα, γοργή συσσώρευση κεφαλαίου και «σταθερή επέκταση: εντατική επέκταση στην παραγωγή αγαθών και ανθρώπων, και εκτατική επέκταση στην εξερεύνηση, τον αποικισμό και τον ιμπεριαλισμό».⁶ Αν η κριτική που ασκήθηκε στον Ρήσμαν σχετικά με τις παραδοσιοστρεφείς

5. David Riesman, σε συνεργασία με τους Nathan Glazer & Reuel Denney, *Το μοναχικό πλήθος*, μετφ. από τα αγγλικά [*The Lonely Crowd*] Β. Τομανάς, Νησίδες, Σκόπελος 2001, σ. 17.

6. *Αυτόθι*, σ. 20.

κοινωνίες αφορούσε στον υπερτονισμό από την πλευρά του των στοιχείων ακινησίας, εδώ η κριτική κινείται στον αντίποδα και αφορά στον υπερτονισμό, αυτή τη φορά των στοιχείων της αλλαγής. Οι ιστορικοί, που υιοθετούν τα πορίσματα της έρευνας του Μπροντέλ (Fernand Braudel) αποτιμούν, σε αντίθεση με τον Ρήσμαν, την πρώιμη νεότερη εποχή (1400-1800) ως μια περίοδο στατική, στη διάρκεια της οποίας ιδιαίτερα οι ευρωπαϊκές κοινωνίες παραμένουν γεωργικές και αγροτικές και οι άνθρωποι συνεχίζουν να υπόκεινται στις ίδιες οικονομικές και δημογραφικές σταθερές στις οποίες υπόκεινταν επί πολλούς αιώνες.⁷ Για τον Ρήσμαν όμως, η περίοδος αυτή είναι χωρίς καμιά αμφιβολία μια περίοδος αλλαγών και ο κοινωνικός χαρακτήρας ο οποίος διαπλάθεται, αυτός του ενδοστρεφούς, είναι ένας κοινωνικός χαρακτήρας ικανός να ανταποκριθεί στις καινοφανείς απαιτήσεις που συνεχώς προβάλλει το κοινωνικό περιβάλλον. Αν ο παραδοσιοστρεφής απαντούσε στις όποιες εξωτερικές προκλήσεις, αναγόμενος σε ένα άκαμπτο κώδικα συμπεριφοράς που είχε διαμορφωθεί μέσα από την παράδοση, ο ενδοστρεφής για να απαντήσει στις συνεχώς αυξανόμενες προκλήσεις ανάγεται στο ιδιαίτερο «εγώ» του, έτσι όπως αυτό έχει διαμορφωθεί κατά τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του μέσα από την επίδραση των μεγαλύτερων του. Στον ενδοστρεφή χαρακτήρα η πηγή των απαντήσεων βρίσκεται στην απελευθερωμένη από την παράδοση εξατομικευμένη ύπαρξή του, έτσι ο χαρακτήρας αυτός είναι αυτό-αναφερόμενος, αναζητά τη νομιμοποίηση των ενεργειών του στην εγκλωπωμένη από τον ίδιο ηθική και στην αποσαφηνισμένη από νεαρή ηλικία στοχοθεσία του.

Το πέρασμα από τον ενδοστρεφή στον τρίτο και τελευταίο κοινωνικό χαρακτήρα, αυτόν του ετεροστρεφούς, είναι το αποτέλεσμα μιας καινούργιας δημογραφικής φάσης η οποία χαρακτηρίζεται από την πτώση

7. Βλ. στο σημείο αυτό: William Palmer, «David Riesman, Alexis de Tocqueville and History: A Look at *The Lonely Crowd* after Forty Years», ό.π., σσ. 22-24.

του ρυθμού των γεννήσεων. Σε αυτήν την τελευταία δημογραφική φάση, τη φάση της αρχόμενης μείωσης του πληθυσμού, όπως την ονομάζει ο Ρήσμαν, ολοένα και λιγότεροι άνθρωποι εργάζονται στην καλλιέργεια της γης, στην εξόρυξη ή στην βιομηχανική κατασκευή. Η ψυχολογία των ετεροστρεφών δεν είναι πλέον αυτή της σπανίδας, όπως ήταν αυτή των ενδοστρεφών, αλλά αυτή της αφθονίας, η οποία ευνοεί τη «σπάταλη» και πολυτελή κατανάλωση του ελεύθερου χρόνου και του πλεονασματικού προϊόντος. Το κύριο χαρακτηριστικό όμως του ετεροστρεφούς συνίσταται στο ότι είναι κυριολεκτικά εξαρτημένος από τους άλλους. Αν ο παραδοσιοστρεφής αναγύταν στην παράδοση, ο ενδοστρεφής στο εξατομικευμένο εγώ του για να προσανατολισθούν σχετικά με τις κατευθύνσεις της ζωής τους και να λάβουν τις μεγάλες αποφάσεις που τους αφορούσαν, ο ετεροστρεφής, όντας πιο αβέβαιος για τον εαυτό του και τις αξίες του, στρέφεται εναγώνια στην ομάδα-ομοίων του (peer-group), στους φίλους του και στα Μ.Μ.Ε., για να αναζητήσει στήριγμα και να κερδίσει την επιδοκιμασία τους για όσα πρόκειται να κάνει.

Ο Ρήσμαν προσπαθεί, μέσα από τους παραπάνω τρεις χαρακτήρες, να περικλείσει όλες τις μεζόνες κοινωνικές αλλαγές που συνέβησαν στη δυτική ιστορία στο διάστημα που περικλείεται από το μεσαίωνα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940. Η δηλωμένη πρόθεση του ιδίου και των συνεργατών του ήταν να μας παραδώσουν περιεκτικούς κοινωνικούς χαρακτήρες ικανούς να βάλουν σε τάξη τα απειράριθμα και συχνά αντιφατικά χαρακτηριστικά των διαφορετικών ιστορικών εποχών. Το αποτέλεσμα όμως αυτής της προσπάθειας διαπνέεται, πρώτον, από μια ανισοβαρή ανάλυση των τριών χαρακτήρων και, δεύτερον, από μια αθέλγητη πλην όμως υπαρκτή αξιολογική φόρτισή τους. Έτσι, αναφορικά με το πρώτο στοιχείο, ο χαρακτήρας του παραδοσιοστρεφούς δεν αναλύεται τόσο σε βάθος όσο οι άλλοι δύο, και η συχνότερη χρήση του είναι αυτή της αντίθεσης που κατορθώνει να φωτίσει τους άλλους δύο χαρακτήρες. Δεύτερον, η σχεδόν ισομερής ενασχόληση με τους άλλους δύο δεν διαπνέεται από τον ίδιο βαθμό κριτικής αποστασιοποίησης: ο Ρήσμαν, πα-

ρά τις δηλώσεις του, δεν κατορθώνει να αποκρύψει την προτίμησή του για τον ενδοστρεφή και τον άκρατο ατομικισμό του καθώς και τη νοσταλγική «εξιδανίκευση» του 19ου αιώνα, του οποίου εξάλλου ο ενδοστρεφής αποτελεί γέννημα.⁸

Χαρακτηριστικός, από αυτήν την άποψη, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Ρήσμαν αντιμετωπίζει την ανατροφή των παιδιών στους τρεις τύπους κοινωνίας. Στην παραδοσιοστρεφή κοινωνία το παιδί «θητεύει» στην ενήλικη ζωή παρατηρώντας απλώς τους ενήλικους που το περιβάλλουν, ενώ δεν υφίσταται καμία πίεση από μέρους των γονιών του για «κοινωνική επιτυχία», εφόσον η κοινωνική κινητικότητα στις κοινωνίες αυτές είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Στον αντίποδα μιας τέτοιας αγωγής κινείται το παιδί της ενδοστρεφούς κοινωνίας: αυτό το τελευταίο βρίσκεται μπροστά σε πολλαπλές προκλήσεις, άγνωστες στην παραδοσιοστρεφή κοινωνία, πρέπει κατά συνέπεια να διαμορφώσει ένα χαρακτήρα ικανό να αντεπεξέλθει στα προβλήματα που θέτει μια ευρεία και ασαφώς καθορισμένη στοχοθεσία. Ένα χαρακτήρα έντονα ατομικιστικό, ο οποίος δεν μπορεί να αρκείται στη μίμηση των προτύπων που του προτείνονται από τους ενήλικες, ενώ στερείται των ασφαλειών που προσφέρει μια κοινωνία, όπου η ιεραρχία στηρίζεται στα σταθερά κριτήρια της γέννησης και της ηλικίας όπως στην παραδοσιοστρεφή κοινωνία. Ο Ρήσμαν, αδυνατώντας να αποκρύψει την επιδοκιμασία του για το παιδί της ενδοστρεφούς κοινωνίας, χρησιμοποιεί λυρικούς τόνους για να το περιγράψει: «Τα ήμερα περιστέρια μπορούν να διδαχθούν να επιστρέφουν στο σπίτι τους, αλλά το ενδοστρεφές παιδί πρέπει να διδαχθεί να απομακρύνεται από το σπίτι, με άγνωστο προορισμό: φυσικά, πολλά παιδιά έχουν την μοίρα του Ικάρου. Μολαταύτα, η τάση που ενσταλάζεται στο παιδί είναι να ζει στο ύψος των ιδανικών και να ελέγχει την ι-

8. Βλ. στο σημείο αυτό τις εύστοχες παρατηρήσεις του Carl N. Degler «The Sociologist as Historian: Riesman's *The Lonely Crowd*», *American Quarterly* 15/4(Χειμώνας 1963), σσ. 487-488.

κανότητα του να βασίζεται στον εαυτό του με συνεχή πειράματα στην αυτοκυριαρχία - αντί να ακολουθεί την παράδοση». ⁹ Γονείς και δάσκαλοι, λοιπόν, στο στάδιο της ενδοστρέφειας καλλιεργούν μια ιδιαίτερη απαιτητικότητα από το παιδί που στόχο έχει να το εθίσει στην αυτοπειθαρχία και στην προσωπική υπευθυνότητα. Τελείως διαφορετικός είναι ο ρόλος γονέων και δασκάλων στο στάδιο της ετεροστρέφειας. Εφόσον το αιτούμενο σε αυτήν την περίοδο δεν είναι τόσο το τι είσαι και το τι κάνεις, όπως στην προηγούμενη περίοδο, αλλά το τι νομίζουν οι άλλοι ότι είσαι, οι «μεγάλοι» δεν καλλιεργούν στο παιδί την πίστη σε εγκοπωμένους από το ίδιο αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς, όπως στην ενδοστρέφεια, αλλά κοινωνικές δεξιότητες ικανές να το κάνουν αρεστό στον περίγυρο. Στην κοινωνία της ετεροστρέφειας το παιδί μεγαλώνει αποστρεφόμενο τη διαφορά, προσπαθώντας να γίνει όμοιο με τους άλλους.

Μείζονες μεταλλαγές παρατηρούνται όμως, σύμφωνα με τον Ρήσμαν, και στο χώρο της εργασίας ανάμεσα στην ενδοστρεφή και την ετεροστρεφή κοινωνία. Στην πρώτη από αυτές επίκεντρο της εργασίας είναι η παραγωγή υλικών αγαθών, ενώ στη δεύτερη είναι οι ίδιοι οι άνθρωποι. Ο ενδοστρεφής ως κύριο μέλημα έχει να καθυποτάξει την ύλη, τον ενδιαφέρει πάνω απ' όλα το τεχνικό γεγονός ενώ αφήνει σε δεύτερο πλάνο τα προβλήματα που γεννιούνται από τις ανθρώπινες σχέσεις, τόσο εντός όσο και εκτός παραγωγής. Στον αντίποδα του «παραγωγισμού» του ενδοστρεφούς κινείται ο «ανθρωποκεντισμός» του ετεροστρεφούς. Αυτός ο τελευταίος δεν ασχολείται με την παραγωγή παρά μόνον με ένα ρουτινιάρικο τρόπο: επίκεντρο της προσοχής του είναι οι άνθρωποι τόσο μέσα στον παραγωγικό κύκλο όσο, κυρίως, οι άνθρωποι ως καταναλωτές. Με άλλα λόγια, η μετάβαση από την κοινωνία της ενδοστρέφειας σε αυτήν της ετεροστρέφειας είναι μια μετάβαση από μια κοινωνία όπου το πρόκριμα τοποθετείται στην παραγωγή σε μια κοινωνία όπου το ίδιο πρόκριμα τοποθετείται στην κατανάλωση, από

9. Το μοναχικό πλήθος, ό.π., σ. 46.

μια κοινωνία όπου το πρόβλημα βρίσκεται στη σκληρότητα και την αντοχή των υλικών σε μια άλλη όπου το ίδιο πρόβλημα βρίσκεται στο εύπλαστο και το χειραγωγήσιμο των ανθρώπινων υπάρξεων.

Εξάλλου αυτή η μετατόπιση από το «παραγωγικό» μέλημα του ενδοστρεφούς στο «καταναλωτικό» μέλημα του ετεροστρεφούς έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ίδια την πολιτική δομή της κοινωνίας. Ο καθαρός και μοναδικός στόχος που συνάδει με τους παραγωγικούς προσανατολισμούς του ενδοστρεφούς αντανακλάται στην ύπαρξη μιας άρχουσας τάξης, ενώ η ασάφεια και η πολλαπλότητα επιλογών των καταναλωτικών συμπεριφορών του ετεροστρεφούς στην ύπαρξη πολλαπλών ομάδων εξουσίας. Από τα παραπάνω, εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι για τον Ρήσμαν η κορυφή της πυραμίδας της εξουσίας δεν είχε πάντοτε την ίδια μορφή: αν σε παρελθούσες ιστορικές φάσεις υπήρχε μία και μοναδική άρχουσα τάξη,¹⁰ στη φάση στην οποία έχει εισέλθει η αμερικανική κοινωνία μετά τη δεκαετία του '30 υπάρχει μια διάχυση της εξουσίας ανάμεσα σε έναν μεγάλο αριθμό δύσκολα διακρινόμενων ομάδων, παρότι ο τομέας δικαιοδοσίας τους είναι συγκεκριμένος. Η εξουσία, δηλαδή, για την οποία ο Ρήσμαν δεν παρέχει κανένα ορισμό φιλοσοφικό, πολιτικό ή κοινωνιολογικό αρκούμενος να την περιγράψει ως αυτό που έχουν στα χέρια τους οι άνθρωποι που λαμβάνουν τις αποφάσεις, μετά τη δεκαετία του '30, δεν βρίσκεται πλέον συγκεντρωμένη στα χέ-

10. Στην ιστορική πορεία της αμερικανικής κοινωνίας ο Ρήσμαν επισημαίνει μέχρι τη δεκαετία του '30 τις ακόλουθες κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες έπαιξαν τον ρόλο μιας άρχουσας τάξης: στην αρχή μια γαιοκτητική και χρηματιστική αριστοκρατία, στη συνέχεια μια συμμαχία ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και βιοτέχνες, η οποία, όμως επειδή στερείτο χρόνου και πολιτικών δεξιοτήτων, άφηγε τη διακυβέρνηση της χώρας σε μια πολιτική ελίτ και τέλος οι βιομήχανοι (σ. 201). Για μια πληρέστερη σχηματοποίηση των περιόδων αυτών βλ. William Kornhauser, «Power Elite or Veto Groups?», στο: Lipset, Seymour-Martin & Lowenthal, Leo (επιμ.) *Culture and Social Character: The Work of David Riesman Reviewed*. Free Press of Glencoe, Νέα Υόρκη 1961. σσ. 254-255.

ρια μιας άρχουσας τάξης αλλά κατανέμεται με τρόπο σχετικά ισοδύναμο ανάμεσα σε πολλές ομάδες.

Οι ομάδες αυτές είναι ετερόκλητου χαρακτήρα: μικροί επιχειρηματίες, επαγγελματίες (κτηματομεσίτες, δικηγόροι, πωλητές αυτοκινήτων, εργολάβοι κ.α.), στρατιωτικοί, διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων, συνδικαλιστές, ηγέτες εθνοτικών ομάδων, δημοσιογράφοι, συγγραφείς, μεγαλο-αγρότες κ.λ.π. Ο κατάλογος του Ρήσμαν δεν είναι περιοριστικός· περιλαμβάνει όλους όσους αναφέρθηκαν και θα μπορούσε να περιλάβει άλλους τόσους, εφόσον εμφανής πρόθεσή του είναι να καταρρίψει τον κατ' αυτόν μύθο της ύπαρξης στις σύγχρονες κοινωνίες μιας ομοιογενούς και συμπαγούς άρχουσας τάξης, εικόνα που παραπέμπει άμεσα στο μαρξισμό. Όλες αυτές οι ομάδες με τα διαφορετικά και συχνότατα αντικρουόμενα συμφέροντα μοιράζονται την εξουσία. Έτσι δεν είναι μια τάξη που κατέχει την ολόκληρη της εξουσίας, αλλά πολλές ομάδες που η κάθε μια τους διαθέτει και υπερασπίζεται ένα μικρό τμήμα της. Επειδή μάλιστα η κάθε μία από αυτές στην προσπάθειά της να μη ληφθούν μέτρα που θα έθιγαν τα συμφέροντά της ασκεί κατά κάποιο τρόπο «βέτο», ο Ρήσμαν τις χαρακτηρίζει ομάδες αρνησικυρίας (veto groups). Η σύγχρονη πολιτική εξουσία δεν είναι το αποκλειστικό προνόμιο καμίας ομάδας, αλλά διαχέεται ανάμεσα σε πολλές, διαφορετικές, συνεχώς συγκρουόμενες αλλά και αμοιβαία εξισορροπούμενες. Η πάλη στην οποία επιδίδονται οι ομάδες αρνησικυρίας δεν είναι μια πάλη επιθετικού χαρακτήρα, αλλά μια πάλη που απορρέει από το γεγονός ότι «από τη φύση τους» οι ομάδες αυτές είναι «ομάδες υπεράσπισης» και όχι «ομάδες ηγεσίας» και άρα είναι καταδικασμένες να ανεύρουν ένα σημείο ισορροπίας και «αμοιβαίας ανεκτικότητας».¹¹ Οι σύγχρονες κοινωνίες δεν παύουν να είναι συγκρουσιακές, αλλά το κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους δεν συνίσταται σε αυτήν τη διάσταση αλλά στη συστηματική αναζήτηση συμμαχιών, συμβιβασμών και συναινέσεων και τελικά ισορροπιών στην οποία επιδίδονται οι ομάδες αρνησικυρίας.

11. Το μοναχικό πλήθος, ό.π., σ. 209.

Το να ισχυρισθεί κανείς ότι αυτό το μοντέλο εξουσίας είναι μια μεταφορά στο χώρο της πολιτικής του φιλελεύθερου μοντέλου της οικονομίας είναι μια επιβεβλημένη παρατήρηση.¹² Πράγματι, ο Ρήσμαν δεν κάνει τίποτε άλλο από το να εισαγάγει στο χώρο της πολιτικής την εικόνα που η φιλελεύθερη πολιτική οικονομία του 18ου αιώνα είχε για την αγορά, μιας αγοράς όπου οι ανεξάρτητοι μικροί επιχειρηματίες συγκρούονται με τελική απόληξη την εξισορρόπηση των ανταγωνιζόμενων συμφερόντων και την απουσία οποιασδήποτε αυθαιρεσίας. Με αυτήν την έννοια, η εικόνα της πολιτικής εξουσίας ως μιας ζυγαριάς που οι πολλαπλές ετερογενείς και σχετικά ίσες ανταγωνιζόμενες ομάδες κατορθώνουν μέσα από την αμοιβαία εξουδετέρωσή τους, μέσα από αμοιβαίες αναχαιτίσεις και αντισταθμίσεις (checks and balances), να διατηρούν την πολιτική εξουσία σε μόνιμη κατάσταση ισορροπίας και άρα να αποτρέπουν τον οποιοδήποτε κίνδυνο δεσποτισμού, αυτή η εικόνα λειτουργεί ως μια νομιμοποίηση της υπάρχουσας εξουσιαστικής δομής.

Και αυτό γιατί με βάση αυτό το μοντέλο εξουσίας καμία ομάδα συμφερόντων δεν κατορθώνει τελικά να επιβληθεί στις άλλες· η επικράτηση μιας ομάδας είναι παροδική εφόσον αναγκαστικά θα ακυρωθεί από άλλη ή άλλες ανάλογες ομάδες. Αυτές με τη σειρά τους αναζητούν την πρωτοκαθεδρία, την οποία όμως δεν επιτυγχάνουν και αυτές παρά μόνον παροδικά, επιτρέποντας στο σύστημα να παρουσιάζεται ως ένα σύστημα σε διαρκή κατάσταση ισορροπίας που μόνον στιγμιαία κλονίζεται. Μια τέτοια αρμονία συμφερόντων, επειδή ακριβώς συνηγορεί υπέρ της το στοιχείο της συνέχειας, παρουσιάζεται ως φυσική και είναι εύλογο να υιοθετείται από την πλευρά των υπαρχουσών κυρίαρχων τάξεων εφόσον τους επιτρέπει να αποπειρώνται την αδιατάρακτη αναπαραγωγή της κυριαρχίας τους, παρουσιάζοντας οποιαδήποτε αμφισβήτησή της ως μια

12. Μια παρατήρηση που πραγματοποιεί ο C. Wright Mills αναφερόμενος στον Ρήσμαν, βλ. *Η αριστοκρατία της εξουσίας στις Η.Π.Α.*, μετφ. [*The Power Elite*] Α. Νίκας, Αρσενίδης, Αθήνα 1991, σ. 335.

απόπειρα ανατροπής της φυσικής τάξης πραγμάτων. Είναι προφανές ότι μια τέτοια περιγραφή της πάλης για την εξουσία στην οποία επιδίδονται οι ομάδες αρνησικυρίας συγγέει την επιθυμητή, για τη φιλελεύθερη οπτική, μέθοδο ισορροπίας και αποτροπής του δεσποτισμού με ό,τι πράγματι συμβαίνει.¹³ Γιατί είναι πράγματι δύσκολο να αποδεχθεί κανείς ότι οι παρούσες στο πολιτικό παιχνίδι ομάδες αρνησικυρίας —όρο που διάλεξε ο Ρήσμαν για να χαρακτηρίσει αυτές τις ομάδες που άλλοι συγγραφείς χαρακτηρίζουν με τον όρο «ελίτ»— είναι ισότιμης ή ανάλογης εξουσίας, έτσι ώστε να αλληλοακυρώνονται. Είναι δύσκολο από μία στοιχειώδη κοινωνιολογική ανάλυση να μην εξαχθεί το συμπέρασμα ότι υπάρχουν κοινωνικές ομάδες, κατηγορίες ή τάξεις που συσσωρεύουν εμφανώς περισσότερη εξουσία από άλλες.

Ο Ρήσμαν περιορίζει την οπτική του στις μεσαίες τάξεις της αμερικανικής κοινωνίας, αγνοώντας τόσο την ανώτερη τάξη όσο και τις κατώτερες, εργατική ή αγροτική. Αυτό τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το χάσμα ανάμεσα σε ηγέτες και καθοδηγούμενους μειώνεται, εφόσον ο προνομιακός χώρος παρατήρησής του είναι οι επικεφαλής ομάδων των μεσαίων τάξεων, οι οποίοι επειδή ακριβώς ασχολούνται με την υπεράσπιση μικρο-συμφερόντων, δεν προβάλλονται ως οι παραδοσιακοί απροσπέλαστοι ηγέτες οι οποίοι έχουν μακρόπνοους οραματικούς στόχους, δύσκολα αντιληπτούς από τον λαό. Ταυτόχρονα οι καθοδηγούμενοι δεν ομοιάζουν με τη μάζα έτσι όπως την παρουσιάζουν οι κλασικοί θεωρητικοί των ελίτ (Pareto, Mosca, Michels κ.ά.), μια μάζα, δηλαδή, ανορθολογική, ανοργάνωτη, εύπλαστη, αλλά αποτελούν μια μάζα που, παρότι είναι συνήθως πολιτικά απαθής, δεν διστάζει να ριχθεί στη μάχη όταν αισθάνεται ότι απειλούνται τα ιδιαίτερα συμφέροντα της, αποτελώντας περισσότερο ένα σύμμαχο των επικεφαλής των ομάδων αρνησικυρίας παρά μια εύκολα χειραγωγήσιμη λεία.

Η ύπαρξη πολλών ομάδων αρνησικυρίας με σχετικά ισοδύναμη εξου-

13. Βλ. εδώ τις εύστοχες παρατηρήσεις του Mills, *αυτόθι*, σσ. 340-343.

σία, η μείωση της απόστασης ανάμεσα σε ηγέτες και λαό, οδηγεί τον Ρήσμαν στο να μας παρουσιάσει ένα άμορφο σχήμα εξουσίας, όπου η ίδια η εξουσία, επειδή διαχέεται παντού, «εναντιώνεται», σύμφωνα με τη διατύπωση του, «στις προσπάθειες να την εντοπίσουμε».¹⁴ Το ότι η εξουσία είναι δύσκολα εντοπίσιμη δεν σημαίνει όμως ότι δεν υπάρχει, και ακόμη περισσότερο δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άτομα, θεσμοί, τάξεις οι οποίοι κατέχουν περισσότερη εξουσία από άλλους. Αυτό το σχεδόν αυτονόητο ο Ρήσμαν το αρνείται και αυτό γιατί διάλεξε να αναλύσει την εξουσιαστική δομή της αμερικανικής κοινωνίας με όρους ψυχολογικούς. Του αρκεί, για παράδειγμα, να διαπιστώσει ότι ο βιομήχανος ή ο τραπεζίτης αισθάνονται αδύναμοι για να καταλήξει στην ανυπαρξία μιας άρχουσας τάξης. «Αν οι επιχειρηματίες αισθάνονται αδύναμοι και εξαρτημένοι, γίνονται πράγματι πιο αδύναμοι, και πιο εξαρτημένοι, ανεξάρτητα από τι υλικοί πόροι μπορεί να τους αποδίδονται»,¹⁵ γράφει χαρακτηριστικά.

Τον ψυχολογικό, εξάλλου, χαρακτήρα της ερμηνείας του για την εξουσία δεν τον αρνείται ούτε ο ίδιος, εφόσον δηλώνει ρητά ότι δεν τον ενδιαφέρει τόσο το κράτος ή τα κόμματα ή ακόμα οι τάξεις αλλά η «διαδικασία με την οποία οι άνθρωποι σχετίζονται με την πολιτική, και το συνακόλουθο στιλιζάρισμα των πολιτικών αισθημάτων».¹⁶ Ο Ρήσμαν οικοδομεί το θεωρητικό του σχήμα για την εξουσία πάνω σε μία χαρακτηριστική, δηλαδή κατά κύριο λόγο ψυχολογική, ανάλυση των τριών κοινωνικών τύπων που ιστορικά εμφανίσθηκαν. Με αυτόν τον τρόπο το άμορφο σχήμα εξουσίας που ισχύει στις σύγχρονες κοινωνίες είναι απότοκος της πολιτικής απάθειας του ετεροστρεφούς. Μια απάθεια, η οποία είναι διακριτή από την αντίστοιχη του παραδοσιοστρεφούς. Ο παραδοσιοστρεφής απέχει της πολιτικής γιατί τη θεωρεί τελείως ξένη

14. *Το μοναχικό πλήθος*, ό.π., σ. 217.

15. *Αυτόθι*, σ. 213.

16. *Αυτόθι*, σ. 162.

προς αυτόν θεωρεί ότι η ενασχόληση με την εξουσία είναι δουλειά άλλων γι' αυτό και διόλου δεν ενοχλείται από το γεγονός της ύπαρξης μιας άρχουσας τάξης, η οποία λαμβάνει τις αποφάσεις. Ο ετεροστρεφής, αντίθετα, δεν είναι άσχετος προς τα πολιτικά τεκταινόμενα: γνωρίζει αρκετά για την πολιτική, είναι πληροφορημένος πλην όμως η πολιτική τον απωθεί, με αποτέλεσμα να αφήνει στις ομάδες αρνησικυρίας τη διαχείριση των δημόσιων πραγμάτων. Αυτή η ιδιότυπη πολιτική απάθεια του ετεροστρεφούς, ο οποίος δεν είναι πλήρως παραιτημένος από την πολιτική όπως ο παραδοσιοστρεφής, αλλά παρατηρεί διακριτικά τα πολιτικά δρώμενα και είναι ικανός να επέμβει, έστω και παροδικά, όταν αισθανθεί ότι τα ιδιαίτερα συμφέροντά του απειλούνται, αφήνει ανοικτό τον δρόμο στην ύπαρξη πολλαπλών ομάδων αρνησικυρίας, οι οποίες, χωρίς να είναι εντελώς αποκομμένες από τον ετεροστρεφή, ως στόχο έχουν τη διαρκή υπεράσπιση των συμφερόντων του. Το να προσπαθεί, όμως, κανείς, όπως ο Ρήσμαν, να τεκμηριώσει τις τόσο μεγάλες διαφορές που υφίστανται ανάμεσα σε ένα σχήμα εξουσίας στο οποίο υπάρχει μια συμπαγής και ενιαία ιθύνουσα τάξη και σε ένα άλλο όπου υπάρχουν πολλές ελίτ, στηριζόμενος σε αυτές τις λεπτές χαρακτηρισολογικές διαφοροποιήσεις είναι ένα θεωρητικό εγχείρημα ρηξικέλευθο, αλλά και αυθαίρετο. Στο σημείο, όμως, αυτό ο Ρήσμαν πέφτει θύμα της μεθόδου την οποία ο ίδιος επέλεξε: το να εκλαμβάνει, δηλαδή, τα επιφανόμενα της μεγάλης διασποράς που παρουσιάζουν οι διάφορες επιχειρηματικές και επαγγελματικές ομάδες των μεσαίων στρωμάτων ως την αποκλειστική οπτική γωνία μέσα από την οποία αναλύει το εξουσιαστικό φαινόμενο. Ο Ρήσμαν, παίρνοντας κατά γράμμα τα λόγια των εκπροσώπων αυτών των ομάδων, αρνείται να δει αν υπάρχει σύμπτωση συμφερόντων ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες των μεσοστρωμάτων και το κυριότερο αρνείται να εξετάσει αν αυτές οι ομάδες τελούν ή όχι κάτω από την ηγεμονία ή την κυριαρχία μιας άρχουσας τάξης της οποίας εξάλλου την ύπαρξη αμφισβητεί.

Από την άλλη πλευρά η ανάλυσή του για τον ετεροστρεφή ως έναν καταναλωτή πολιτικών πληροφοριών, οι οποίες δεν του χρησιμεύουν για

να ενταχθεί ηθικά και συναισθηματικά στο δημόσιο χώρο, αλλά για να επιβεβαιώσει την απαρésκειά του απέναντι στην πολιτική, ως έναν ε-νημερωμένο κυνικό, ο οποίος κατορθώνει να μην περιπέσει στη γοητεία της μεγάλης χίμαιρας, είναι προφανές ότι βρίσκει απήχηση ακόμη και σήμερα ανάμεσα στους συντηρητικούς θεωρητικούς του «τέλους των ιδεολογιών».¹⁷ Το παράδοξο, βέβαια, είναι ότι ο Ρήσμαν όταν έγραφε *Το μοναχικό πλήθος* δεν είχε ως στόχο να φανεί αρεστός σε αυτούς τους τελευταίους αλλά μάλλον το αντίθετο. Η αρχική του πρόθεση ήταν να ασκήσει κριτική και μάλιστα έντονη στις βασικές κατευθύνσεις της αμερικανικής κοινωνίας και στον κοινωνικό χαρακτήρα που έτεινε να κυριαρχήσει σε αυτήν.¹⁸ Ο Ρήσμαν αναλύει την πολιτική απάθεια του ετεροστρεφούς καθώς και το γεγονός ότι είναι πλήρως εξαρτημένος από τους άλλους, είτε η ομάδα-ομοίων του (peer-group) είναι εκείνη, είτε οι φίλοι του, είτε, τέλος τα ΜΜΕ, όχι για να τον επιδοκιμάσει αλλά αντίθετα για να τον απορρίψει.

Η ανάλυσή του προσεγγίζει τις αναλύσεις του Τοκβίλ, του συγγραφέα του οποίου το έργο εμπνέει τον Ρήσμαν περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, όπως φαίνεται και από τη συχνή χρήση αποσπασμάτων του είτε μέσα στο ίδιο το κείμενο, είτε ως προμετωπίδες σε διάφορα κεφάλαια του βιβλίου. Πράγματι το τυραννούμενο από την πλειοψηφία άτομο του Τοκβίλ μοιάζει αρκετά με το ετεροστρεφές άτομο του Ρήσμαν. Και εδώ δεν αναφερόμαστε στη μέριμνα του φιλελεύθερου Τοκβίλ για τις πιθανολογούμενες πολιτικές αυθαιρεσίες των λαϊκών πλειοψηφιών α-

17. Βλ. χαρακτηριστικά την ανάλυση που επιχειρεί για την πολιτική στάση του σύγχρονου ατόμου ο Gilles Lipovetsky στο: *L'ère du vide. Essais sur l'individualisme contemporain*, Gallimard, Παρίσι 1983.

18. Για τον κριτικό χαρακτήρα της σκέψης του Ρήσμαν καθώς και για τον σχετικά «μοναχικό» χαρακτήρα της σκέψης αυτής στη μεταπολεμική ιδεολογικο-πολιτική συγκυρία της αμερικανικής κοινωνίας, βλ. Thomas B. Bottomore, *Επικριτές της κοινωνίας. Η ριζοσπαστική σκέψη στη Βόρειο Αμερική*, προλ. & μετφ. Σ. Νέστωρ, Παπαζήσης, Αθήνα 1974, σσ. 86-87, 92-93 & 98.

πέναντι στις μειοψηφίες, έτσι όπως αυτή η μέριμνα εκφράζεται στον πρώτο τόμο της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, αλλά για τον κίνδυνο της μαζικής «χαύνωσης» έτσι όπως εκτίθεται στον δεύτερο τόμο. Σύμφωνα με τον Τοκβίλ, το άτομο στις δημοκρατικές κοινωνίες δεν αντλεί τις ιδέες του ούτε από την οικογένειά του, ούτε από την τάξη του, ούτε, τέλος, από κάποιους πνευματικούς ταγούς. Στρέφεται, λοιπόν, στον ίδιο του τον εαυτό για να ανεύρει αυτές τις ιδέες. Αλλά επειδή δε μπορεί να υπάρξει κοινωνία στην οποία τα μεμονωμένα άτομα έχουν το καθένα τις δικές του ιδέες χωρίς να υπάρχουν ταυτόχρονα κοινές ιδέες, το άτομο υποχρεώνεται να στραφεί στην κοινή γνώμη, στο άθροισμα των γνώμων των ομοίων και ίσων κοινωνιών. Η παραπάνω διαδικασία, σύμφωνα με τον Τοκβίλ, ενέχει τον κίνδυνο της απόλυτης κυριαρχίας μιας αδιαφοροποίητης, παντοδύναμης κοινής γνώμης, δημιουργώντας, έτσι, έναν αποπνικτικό πνευματικό συντηρητισμό, απαγορευτικό για την οποιαδήποτε έκφραση ετεροδοξίας, για την οποιαδήποτε προσπάθεια πνευματικής ανανέωσης. Ο Ρήσμαν, βέβαια, αρνείται ρητά ότι το ετεροστρεφές άτομό του είναι το ίδιο με το δυναστευόμενο από την κοινή γνώμη άτομο του Τοκβίλ, με το σκεπτικό ότι η υποταγή του πρώτου στα κελεύσματα των άλλων είναι απόλυτη, ενώ το δεύτερο μόνον σε επουσιώδη και εξωτερικά θέματα συμμορφώνεται προς τις επιταγές των πολλών.¹⁹ Πιστεύουμε, όμως, ότι η διαφοροποίηση που επικαλείται δεν οφείλεται τόσο στα ουσιώδη γνωρίσματα αυτών των δύο τύπων ατόμων, όσο στην ανάγκη του, από τη μια, να πάρει κάποιες αποστάσεις από το έργο του Τοκβίλ, και από την άλλη, να τονίσει τα αρνητικά χαρακτηριστικά του ετεροστρεφούς ατόμου.

Ο Ρήσμαν, σε όλο το έργο του, ασκεί έντονη κριτική στον ετεροστρεφή με την παντελή αδυναμία να διαμορφώσει τη δική του γνώμη και να κινηθεί με βάση αυτή· απορρίπτει πλήρως την τάση του να αναζητεί μανιασμένα την επιδοκιμασία των άλλων, καθώς και την πλήρη

19. *Το μοναχικό πλήθος*, ό.π., σσ. 28-29.

παραίτησή του από τις όποιες αποφάσεις από το φόβο μήπως ενοχλήσει τους ομοίους του. Η έντονη αποδοκιμασία του ετεροστρεφούς τον οδηγεί στο να φαίνεται αρκετές φορές ότι επικροτεί πλήρως τον αποφασιστικό χαρακτήρα και το υπέρμετρο εγώ του ενδοστρεφούς, σε ένα είδος νοσταλγικής αναπόλησης περασμένων εποχών αυτοπεποίθησης και έντονου ατομικισμού. Δεν προτείνει, όμως, στο τελευταίο μέρος του βιβλίου τον ενδοστρεφή ως πρότυπο κοινωνικού χαρακτήρα ικανού να βγάλει την αμερικανική κοινωνία από τα κατ' αυτόν αδιέξοδά της, αλλά έναν άλλο κοινωνικό τύπο, αυτόν του «αυτόνομου».²⁰

Ως «αυτόνομο» ορίζει εκείνον ο οποίος κατορθώνει να υπερβεί τις κοινωνικές συμβάσεις, χωρίς όμως να αποκόπτεται πλήρως από την κυρίαρχη κουλτούρα της κάθε κοινωνίας. Ο Ρήσμαν επιφυλάσσει ένα «λυτρωτικό» ρόλο στον αυτόνομο. Παρά το μέγεθος όμως της «αποστολής» του δεν τυγχάνει της αναγκαίας αναλυτικής επεξεργασίας. Με αυτήν την έννοια είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στον αυτόνομο και τον ενδοστρεφή, εφόσον και οι δύο παρουσιάζονται ως ικανοί να υπερβούν τα εσκαμμένα χωρίς όμως, από την άλλη, να χάνουν την επαφή τους με τις κεντρικές σημασιοδοτήσεις της κοινωνίας. Το ότι, μερικές φορές, ο Ρήσμαν αφήνει να εννοηθεί ότι το περιεχόμενο του χαρακτήρα του αυτόνομου είναι περισσότερο ελευθεριακό από αυτό του ενδοστρεφούς δεν είναι αρκετό για να χαραχθεί μια σαφής γραμμή οριοθέτησης ανάμεσά τους. Εξάλλου, ο ίδιος θα παραδεχθεί πολλά χρόνια αργότερα τις ανεπάρκειες στην ανάλυση του αυτόνομου.²¹

20. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο Ρήσμαν πιστεύοντας ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας δεν εξαντλεί το σύνολο του χαρακτήρα ενός ατόμου, εισάγει όχι μόνον την παραλλαγή του «αυτόνομου» αλλά και εκείνες του «προσαρμοσμένου» και του «ανομικού». Ως «προσαρμοσμένο» ορίζει εκείνον του οποίου η χαρακτηριστική δομή ανταποκρίνεται πλήρως στις απαιτήσεις της κοινωνίας ή της τάξης του, ενώ αντίθετα ως «ανομικό» εκείνον ο οποίος στερείται στον ύψιστο βαθμό τα χαρακτηριστικά της συμμόρφωσης προς τις ίδιες απαιτήσεις.

21. David Riesman, «Innocence of *The Lonely Crowd*», *Society* 35(2), Ια-

Δεν πρέπει, όμως, να θεωρηθεί ότι τέτοιου είδους ελλείμματα είναι αποκλειστικά αποτελέσματα της ανεπαρκούς ενασχόλησης ή της καινοτόμου υπόστασης της έννοιας του αυτόνομου, η οποία λόγω του πρωτόπου χαρακτήρα της είναι φυσικό να έχει ασαφή και διαφορούμενα χαρακτηριστικά. Στα παραπάνω προβλήματα αποφασιστική νομίζουμε ότι είναι η ευρύτερη συλλογιστική την οποία υιοθετεί ο Ρήσμαν. Πίστευε ότι η αυτοσυνειδησία και οι ελεύθερες επιλογές, από πλευράς του ατόμου, είναι από μόνες τους ικανές να αναμορφώσουν τον κοινωνικό χαρακτήρα και την κοινωνία στο σύνολό της. Οι φιλελεύθερες καταβολές της σκέψης του τον απέτρεπαν από το να εξετάσει το βάρος των κοινωνικών καταναγκασμών, είτε ταξικοί είναι αυτοί είτε άλλοι, και τον οδήγησαν στην πεποίθηση ότι αναμορφώσεις στο επίπεδο του ατόμου είναι από μόνες τους επαρκείς για τη μετάπλαση της κοινωνίας. Ο Ρήσμαν, σε αντίθεση με άλλους κριτικούς στοχαστές της εποχής του, φαίνεται να πιστεύει ότι για την κρίση της αμερικανικής κοινωνίας δεν ευθύνεται ούτε η ανώτερη τάξη, την ύπαρξη της οποίας εξάλλου αμφισβητεί, ούτε ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, αλλά ο κυρίαρχος κοινωνικός χαρακτήρας. Θεωρούσε, λοιπόν, ότι η αναμόρφωση του κοινωνικού χαρακτήρα αποτελούσε από μόνη της ικανή συνθήκη για την άρση της κοινωνικής κρίσης, πράγμα που δεν εκπλήσσει ιδιαίτερα από μέρους του στοχαστή που μετέφερε το φιλελεύθερο πρότυπο της αγοράς στο πολιτικό πεδίο, καθώς η πρωτοκαθεδρία του ατόμου έναντι των δομών αποτελεί ιδεολογικό στήριγμα του εν λόγω προτύπου. Κατά συνέπεια, η παραδοχή από την πλευρά του των δυσχερειών στην προοπτική του αυτόνομου δεν πρέπει να θεωρηθεί τόσο αποτέλεσμα ανεπαρκούς ενασχό-

νουάριος-Φεβρουάριος 1998, σ. 340. Επιπλέον ο μαθητής του Ρήσμαν, Stjepan Mestrovic στο βιβλίο του *Postemotional Society* (Λονδίνο: Sage, 1997) —ένα βιβλίο που προλογίζει ο ίδιος ο Ρήσμαν— υποχρεώνεται να παραδεχθεί το αδιέξοδο της προοπτικής που διανοίγει ο δάσκαλός του μέσα από την αυτονομία (σσ. 66-68).

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΤΑΙΗΒΙΝΤ ΡΗΣΜΑΝ

λησης, όσο απόρροια των αδιεξόδων που εμπεριέχονται στα ιδεολογικά πρότυπα του φιλελευθερισμού. Οι κοινωνικές δομές, που ο Ρήσμαν έχει την τάση να υποτιμά, αποδείχτηκαν τελικά αρκετά ανθεκτικές απέναντι στην ελεύθερη βούληση του αυτόνομου ατόμου.